

3.
4.

5.

12.

14.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ЗА ДАРУВАЛЬНИМИ ГРАМОТАМИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ LEGAL REGULATION OF CHURCH-STATE RELATIONS BY DONATIVE CHARTERS OF HALICIA-VOLYNIA PRINCES

Мацелюх І.А.,

*аспірант кафедри історії права та держави юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті розглядається правове регулювання державно-церковних відносин на українських землях у XIII – на початку XIV ст. за дарувальними грамотами галицько-волинських князів.

Ключові слова: дарувальна грамота, князь, Галицько-Волинська держава, джерело церковного права державного походження.

В статье рассматривается правовое регулирование государственно-церковных отношений на украинских землях в XIII – начале XIV в. по дарственным грамотам галицко-волинских князей.

Ключевые слова: дарственная грамота, князь, Галицко-Волинское государство, источник церковного права государственного происхождения.

In the article the legal regulation of church-state relations in the ukrainian lands in the XIII – in the early fourteenth century by donative charters of Halicia-Volhynia princes.

Key words: donative charter, prince, Halicia-Volhynia principality, the source of ecclesiastical law of governmental origin.

Постановка проблеми. Якщо в юридичній науці дослідженню дарувальних грамот удільних князів централізованої Руської держави приділялася певна увага вчених, то аналіз аналогічних джерел церковного права державного походження Галицько-Волинського князівства залишився за межами наукового інтересу. Це пояснюється скупими відомостями про історію права Західноукраїнських земель XII-XIV ст. Таку ситуацію спричинили постійні набіги монголо-татар. Згодом інші завойовники українських земель навмисно знищували історичні, правові, культурні пам'ятки нашого народу. Відтак, ті джерела, котрі дійшли до нашого часу, є унікальними пам'ятками минулого, що відображають особливості суспільно-політичного розвитку та правову культуру Галицько-Волинської держави. Саме до таких документів і належать дарувальні грамоти галицько-волинських князів.

Стан дослідження. Науковий інтерес до даної проблематики проявляли такі дослідники: Є. Болховітов, М. Владимирський-Буданов, О. Востоков, М. Гарасевич, Д. Зубрицький, М. Карамзін, А. Петрушевич, М. Суворов та Я. Щапова, однак науковці не вдавалися до аналізу правових норм грамот. Сучасний український вчений О. Купчинський, зібравши тексти різноманітних актів і документів Галицько-Волинської держави, здійснив їх текстологічний розгляд. Донині в юридичній науці відсутні роботи, котрі б давали правову оцінку означеним джерелам. Тому **мета** статті обумовлена необхідністю аналізу норм дарувальних грамот для з'ясування правового регулювання державно-церковних відносин у Галицько-Волинському князівстві.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з XII ст., Руська централізована держава поступово розпалася на

окремі уділи. Частина земель через політичні та економічні причини занепала, а окремі князівства зміцнилися. Так, 1199 р. Волинський князь Роман Мстиславович, об'єднавши Галичину та Волинь, утворив нову державу [1, с. 112]. Оволодівши Києвом, він став «самодержавцем всієї Русі» та «царем на Руській землі» [2, с. 479, 536], – саме так називає його літопис.

Галицько-Волинське князівство було безпосереднім спадкоємцем політичної та культурної традиції Русі, що продовжило її самостійне державне життя ще на сто років [3, с. 106-107]. Нині ця теза, висловлена видатним українським істориком М. Грушевським, ні в кого не викликає сумніву. «Князівство було першою безпосередньою українською державою, – пише історик С. Томашівський, – оскільки в часи свого апогею охоплювало 90 % населення, що проживало в межах нинішніх кордонів України» [4, с. 3; 5, с. 17].

Центром держави князь Роман Мстиславович обрав місто Галич [6, с. 89], а неподалік від столиці побудував церкву, яку освятив ім'ям Св. Пантелеймона на честь свого діда, київського князя Ізяслава. Даний храм, що є єдиним із вцілілих архітектурних пам'яток Галицько-Волинського князівства, побудований у центрі добре укріпленого городища, можливо, монастиря [7].

Позаяк для будівництва та відкриття нового храму потрібно було передати в дар церкві земельну ділянку, фінансувати її, то мали би бути якісь письмові князівські розпорядження з цього приводу. Однак жодної дарувальної грамоти, яка б засвідчувала дані події, не збереглося. Втім, нам вдалося знайти згадки про існування іншого джерела церковного права, виданого князем Романом Мстиславовичем. Наявність такого документу засвідчує «Грамота Великого князя Литовського Свидригайла Ольгердовича» 1444 р. [8, с. 7-9]. У нормативному акті йдеться про схвалення Великим князем литовським попередніх дарувальних грамот першого князя Галицьких земель Романа Мстиславовича: «Мы подтвердили запись Романа Мстиславовича на с. Купечовь та инные села наданье Святой Пречистой Володимерское епископии на веки» [8, с. 8]. Як бачимо, князь Свидригайло підтвердив дарувальні грамоти князя Романа Володимирської єпархії. З інших джерел дізнаємося, що Галицько-Волинський князь цією грамотою, про яку є лише невеликі згадки, подарував єпископії цілий майновий комплекс – Купичівську волость із центром у містечку Озеряни, яка нараховувала 10 поселень (села Купичів, Солотвин, Ворона, Шахове, Рокитниця, Білашів, Грушова Воля, Сушинно, Сушибаба та боярське дворище Піддажів) та 11 рибних озер [9].

Отже, перший князь Галицько-Волинської держави, наслідуючи традиції Русі, продовжив обдаровувати храми, монастирі. Відомості про дарувальну грамоту свідчать, що в кінці XII- на початку XIII ст. теж існували такі джерела церковного права державного походження, за якими князі надавали церкві у власність різне майно: земельні ділянки, водойми та адміністративно-територіальні одиниці.

Зі смертю Романа Мстиславовича 1205 р. розпочалася сорокарічна боротьба за галицький престол [1, с. 114]. Зрештою, 1238 р. син засновника Галицько-Волинської держави Данило Романович, заволодівши Києвом, знову об'єднав розколоті землі. «Він у соборній церкві сів на престолі свого батька, – пише літопис, – а на воротах города поставив свій прапор, і жителі міст вигуквали: «це наш володар Богом даний» [2, с. 516-617]. Дарувальних грамот Данила Галицького не збереглося, проте до наших часів дійшло одинадцять документів, що належать перу його сина, князя Льва Даниловича. Ними законодавець фінансував та будував храми: «Мы на хвалу Божию и на память предком нашим обновити место тоє святое каменную церковь» [10, с. 530]. Для швидкого і якісного

ведення будівництва законодавець залучених робітників звільняв від усіх державних податків, повинностей, суспільних робіт. «Взялисьмо п'ятнадцять мужей с Волкові села Великого княжества Литовского к работе церкви той и робили до совершении домо того Божиего...», – мовилося в одній із грамот, – и свободных их чиним во всем от бояр и сынов и природных наших во данех, и посеребщинах наших во всех данех свободных чинимо» [10, с. 530].

За практикою Великих князів київських Галицько-Волинський князь обдаровував церкви, монастирі земельними ділянками, річками та озерами, лісами та полями, передавав їм у володіння маєтки і села з людьми, що там мешкали. Надавав церкві право збирати податки та повинності з місцевого населення, що проживало на церковних територіях. «Церкви Успіння... даємо на вічні літа з лісами, село з людьми, – писалося у грамоті 1292 року, – і десятинами з виторгу і з мосту, і з митом і з перевозу десятию гривну» [10, с. 578].

Зіставлення дарувальних грамот Галицько-Волинської держави з аналогічними джерелами централізованої Русі дало можливість висловити думку про те, що здебільшого грамоти перегукуються між собою та мають подібне змістове наповнення. Проте в Галицько-Волинському князівстві вперше з'явилися такі дарувальні грамоти, які були невідомі правовій традиції Руської держави. Їх відмінності полягали в тому, що в деяких документах змінився суб'єкт – обдарована сторона. Свідченням цього є «Грамота галицького князя Льва Даниловича дана Спаському монастиреві у Перемишльській землі на руки єпископа Євфимія, згідно з якою князь дарує йому село Страшевичі та Сюзань з монастирем святого Михайла, визначаючи при тому межі належних до них земель та угідь і повинностей, а єпископові надає імуניתет на духовні суди та данину кунами від духовенства» 1292 р. [10, с. 559]. Як бачимо, законодавча влада почала передавати у власність земельні ділянки та села не тільки церковній організації, а й особисто єпископам, митрополитам чи ігуменам як фізичним особам. Таким чином, у Галицько-Волинській державі духовенство стає ще одним власником землі разом із князем та боярами.

В окремих досліджуваних дарувальних грамотах цього періоду змінився також об'єкт дарування. Якщо в централізованій Руській державі ним були майнові цінності, то в Галицько-Волинському князівстві об'єктом дарування стала сама церква чи монастир. До прикладу: «Грамота галицького князя Льва Даниловича боярину Ярославу Юліяновичу Шептиці, за якою князь дарує село Кольнофости та Онуфрійський монастир, а також підтверджує спадкове право на землі, що належали його батькові, дідові та прадідові» 1284 р. [10, с. 491]; «Грамота галицького князя Льва Даниловича церкві Святого Миколи у Львові, якою князь надає церкві всі дворища, земельні ділянки та людей з повинностями, що проживають у Львові з обох боків вулиці, яка веде з Волині. Згадану церкву з усім, що до неї належить, передає у володіння писареві Семену Івановичу, звільняючи його від військових обов'язків та послуг на користь єпископа» 1292 р. [10, с. 533]; «Грамота галицького князя Льва Даниловича монастиреві святих Петра і Павла у Перемишльській землі, якою село Бережницю з усіма належними до нього земельними угіддями, підданими та їх повинностями і всі названі надання передаються у відання за військовими заслуги дворянинові Косткову Бережницькому. Крім того, йому князь надає право ведення духовних і світських судів» 1299 р. [10, с. 619].

Із назв вищевказаних грамот зрозуміло, що ними церкви чи монастирі зі своїм майном та правами переходили в руки світських людей, які вправі були займатися навіть церковними судами. Князь звільняв обдарованих від церковного оподаткування, більше того, саме духо-

венство обкладалося повинностями на користь свого власника.

Зважаючи на зміст останніх дарувальних грамот, ми приходимо до висновку, що вони суперечили не лише нормам церковного права, а й великокнязівському законодавству і навіть ханським ярликам, що на той час діяли разом із князівським законодавством та проголошували церковне майно недоторканим. Так, в останніх джерелах чітко прописано: «Или что церковное земля, вода, огороды, винограды, мельницы, зимовища, летовища – да никто не занимает их» [11, с. 467-468]. Отже, галицько-волинські князі подекуди дозволяли собі не дотримуватися і порушувати золотоординські норми. Цю тезу посилює наступна грамота. У ній церква виступала об'єктом купівлі-продажу. «Грамота галицького князя Лева, який продає Іванові вийтвство на магдебурзькому праві у місті Перемишлі та кам'яну Миколаївську церкву за дві гривни золота і сорок сувоїв шовкової тканини» [10, с. 139]. 1301 р. У такий спосіб церковна організація стала залежною від світської влади, землевласників та інших осіб, котрі своєрідним способом мали можливість впливати на неї та її очільників, не забуваючи про власний інтерес. Відтак, наведені вище грамоти свідчать про те, що право патронату вперше з'являється і набуває поширення саме в Галицько-Волинській державі.

Право патронату – це право володіння та розпорядження церквою. Патрон (кїтор, метсенат, опікун), що на своїй землі та за власні кошти побудував церкву чи монастир або ж іншим чином отримав її у власність, зберігав за собою право опікуватися нею, управляючи господарськими, адміністративними та судовими справами [12, с. 179]. Основи такого правопорядку були закладені у Візантійській імперії третьою новелою Юстиніана, яка вперше надала право кїторам (церковним метсенатам) визначати та затверджувати число священнослужителів у власно-побудованих церквах (Novell. Just. 3) [13, с. 29]. За версією багатьох церковних істориків, на українські землі «така традиція потрапила під впливом католицизму в часи існування Великого князівства Литовського» [12, с. 179; 14, с. 128-129]. Зокрема, І. Ульяновський писав: «Патронат над церквою в новій своїй формі (на

правах власності) починає поширюватися в XV ст. й особливо розвивається в XVI ст.» [15, с. 173]. Проте дарувальні грамоти князя Льва Даниловича чітко показують, що право церковного патронату зародилося та поширилося в кінці XIII- на початку XIV ст. Церква як об'єкт дарування переходила у власність своїх патронів, котрі виконували адміністративно-судові функції та здійснювали церковне управління. Більше того, світські заможні особи також могли придбати церкву у свою власність шляхом укладення договору купівлі-продажу, і один з таких договорів нами був наведений. Водночас набуте церковне майно патрони могли передавати у спадок. У своїй сукупності всі ці обставини підтверджують нашу позицію щодо існування права церковного патронату у формі права власності в Галицько-Волинській державі.

Висновки. Отже, дарувальні грамоти галицько-волинських князів – це джерела церковного права державного походження, видані законодавчою владою з метою регулювання державно-церковних відносин. Деякі грамоти були створені за зразком тотожних документів централізованої Руської держави, проте окремі дарувальні грамоти суттєво відрізнялися від них. Ці відмінності полягали в такому: по-перше, в деяких дарувальних грамотах Галицько-Волинської держави обдарованим суб'єктом виступала не церковна організація, а єпископи, ігумени, священники, які отримували від князя у власність земельні ділянки, села тощо. Таким чином, у князівстві не церква, а духовенство як фізична особа стає власником землі разом із князем та боярами. По-друге, в чотирьох дарувальних грамотах об'єктами дарування виступають церкви і монастирі. Такі положення суперечили нормам ханських ярликів. Відтак, приходимо до висновку, що галицько-волинські князі подекуди дозволяли собі не дотримуватися золотоординських норм, які проголошували церковне майно недоторканим. По-третє, грамоти, за якими князь дарував чи продав церкву з усім її майном світським особам, надаючи останнім право церковного управління та судочинства, підтверджують нашу позицію щодо появи та існування права патронату не у Великому князівстві Литовському, а наприкінці XIII- на початку XIV ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крип'якевич. І. П. Галицько-Волинське князівство. 2-ге видання із змінами та доповненнями / ред. Я. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства імені І. П. Крип'якевича НАН України, 1999. – 220 с.
2. Полное собрание Русских летописей / Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908 = М.: Издание восточной литературы, 1962. – 938 стб. + 108 с.
3. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2010. – 736 с.
4. Ружницький Д. Степан Томашевский // Русский голос / Д. Ружницький. – Львов, 1931. – 18 янв. – С. 3;
5. Україна: Повна енциклопедія / Авт.-упорядники В. М. Складенко, Т. В. Іовлева, В. В. Мирошнікова, М. О. Панкова. – Харків: Фолио, 2007. – 318 с.
6. Бойко О. Д. Історія України: навчальний посібник., 3-тє вид. / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2008. – 688 с.
7. Храм Святого Пантелеймона // Офіційний сайт Національного заповідника «Давній Галич». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://davniyhalych.com.ua/sights/sights-of-architecture/item/45-church-of-st-panteleimon>
8. Архив Юго-Западной России издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов Т. 4. / Ч. 1 Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322 – 1648 гг.). – Киев: Типография Т. Г. Корчак-Новицкого, 1883. – 939 с.
9. Атаманенко В. Б. Маєткове забезпечення церкви на Волині в 2-й полов. XVI – 1-й полов. XVII ст. / Історична Волинь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=545&Itemid=5
10. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – XIV ст.. Дослідження. Тексти. / О. Купчинський. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2004. – 1283 с.
11. Памятники русского права. – Выш. 3. – Памятники права периода образования русского централизованного государства XIV-XV вв. / Под. ред. Л. В. Черепнина. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1955. – 528 с.
12. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання: у 4 т. / УПЦКП. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 1. – 296 с.
13. Сильвестрова Е. В. Новелла III Юстиниана и юридическая природа прав церкви Константинополя на ее имущество в начале VI в. н. э. // Византийский временник, № 90 / Е. В. Сильвестрова. – Москва: «Наука», 2006. – С. 29.
14. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик, та ін.. – К.: «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
15. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник у 3-х книгах. Книга 1. Середина XV – кінець XVI століття / В. І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.